

ЛЮДИНА У СИСТЕМІ ГРОШОВИХ ВІДНОСИН СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Для України, яка перебуває у процесі глибокої соціально-економічної трансформації, актуальним завданням є створення системи соціально здорових взаємин, яка включає повноцінне функціонування ринкових механізмів у різних сферах життя. Разом з тим, у суспільній свідомості протягом життя кількох поколінь було міцно укорінене неприйняття економічного ладу, заснованого на товарно-грошових відносинах. Переосмислення місця грошей як соціокультурного феномену у системі цінностей та соціальних відносин ще не знайшло у вітчизняній філософській літературі системного висвітлення, хоча, оскільки йдеться про суттєву зміну світоглядних орієнтирів, таке дослідження є доцільне і актуальне. Однією з перших успішних спроб у цьому напрямку можна вважати, зокрема, монографію А. Мазаракі та В. Ільїна “Філософія грошей” [4], яка може суттєво сприяти філософському аналізу тих змін, що відбуваються у сприйнятті грошей у свідомості сучасної людини.

Мета статті. Ця стаття присвячена проблемі переосмислення місця грошей як соціокультурного феномена у системі цінностей та соціальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Природа грошей, як і будь-якої цінності, визначається їх соціальною функцією як системою значень, у якій фіксується соціальний досвід практичної діяльності людей. Гроші виступають як опосередковуюча ланка у стосунках між людьми, тому їх можна розглядати як об’єктивовану форму соціального зв’язку. Тим самим гроші виконують інтегративну функцію: вони об’єднують людей у спільноти різного рівня загальності та складності, інтегрують кожен конкретну особистість в життя соціуму через сприйняття цією особистістю системи загальноприйнятих для цієї спільноти системи значень, репрезентованих грошима.

За останні півтора десятиліття в Україні суттєво змінилися смисли, які несуть людині гроші як знакова система, однак “проста” людина ще внутрішньо не перебудувалася, їй ще треба навчитися мислити і говорити “мовою” грошей. За умов перехідного періоду, коли нормальний перебіг економічних процесів був дуже утруднений, а нерідко й практично неможливий, разом з тим вплив економічних факторів на соціальну сферу мав гіпертрофований характер внаслідок того, що життя основної маси громадян звелось до виживання, до здобування мінімально необхідних засобів до існування. Тяжка економічна ситуація “відсікла” від реальних життєвих обставин широких соціальних верств можливість здобути повноцінну освіту, одержувати належну медичну допомогу, облаштовувати

свій побут тощо. Саме на цьому тлі після здобуття незалежності відбулося різке розшарування українського суспільства. Воно було неминучим після скасування штучної зрівнялівки, яка нехтувала особистим потенціалом кожної людини. Здорова соціальна диференціація була об'єктивною необхідністю, вона диктувалася потребою формування власної еліти в державі, що постала на уламках УРСР, потребою здобуття кожною людиною свого соціального статусу залежно від здатності до самоорганізації, рівня культури, інтелектуального та людського потенціалу. Однак за умов, коли економічні та соціальні механізми стратифікації суспільства були практично заблоковані, на перший план вийшли інші фактори. Серед них логічно було б назвати насамперед майновий, бо він виражає стратифікаційну роль власності. Проте його вплив був знівельований, по-перше, юридичною невизначеністю інституту приватної власності, коли жоден громадянин не міг бути до кінця впевнений у тому, що його права власника достатньо захищені, а, по-друге, сумнівною економічною значущістю самої цієї власності, позаяк, незважаючи на велетенські масштаби різноманітного майна, яке раптом стало об'єктом приватизації, технічний стан його за багатьма параметрами не відповідав світовим умовам конкурентоздатності, а окрім того, його свідомо “добивали” в розрахунку на майбутню приватизацію за безцінь. За таких умов лише гроші, причому не в національній, а в іноземній валюті, відповідали реальним потребам приватизації – їх найлегше можна було після привласнення тут же надійно заховати. Тому в гроші почало з вражаючою легкістю перетворюватися все, що потрапляло “під руку” в ході приватизації.

Гроші, а не власність – приватна, акціонерна, кооперативна тощо – стали виконувати роль основного стратифікуючого фактора. Така соціальна диференціація не відповідає в повній мірі ні потребам і закономірностям буття соціуму, ні реальним характеристикам конкретних людей, з яких він складається, тому утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, за виразом В. Ткаченка, непередбачуваний характер: “У суспільстві, в якому відсутня повна і безумовна власність... коли один формаційний стан розвалився, а інший ще не сформувався, у нас відсутні дійсно економічні і правові суб'єкти... У такому суспільстві не діють економічні (класоутворюючі) механізми соціального структурування, їхнє місце займають позаекономічні, адміністративно-вольові механізми” [9, с. 74].

Корені цих проблем сягають ще кінця 20-х років ХХ ст., коли була закладена схема, яку й досі несе в собі соціальна структура сучасного українського суспільства: класоутворюючі ознаки й відносини між різними соціальними групами були узурповані державою. Як відзначає В. Ткаченко, власне економічні класи перестали існувати, відносини з приводу власності на засоби виробництва були замінені боротьбою навколо перерозподілу – за контроль над каналами редистрибутивної мережі. Якщо в рамках ринку матеріальний добробут визначається прибутком від власності на свою робочу силу, то в радянській системі цей прибуток замінило “жалування” – по суті рента від статусу в розподільчій системі. Гроші, які одержувала людина,

відірвалися від її власності, так і не будучи логічно пов'язані у свідомості з власністю суспільною, бо, як казали українські селяни, “гуртове – чортове”. Гроші відірвалися і від праці, мірилом якої вони були в усі часи. Принцип державного патерналізму створював видимість, що гроші та інші блага, які одержує людина від доброї матері-батьківщини внаслідок редестрибуції, їй даруються, а не створені її власною працею. Редистрибуція – це такий фактор соціальної диференціації, який поділив суспільство на дві великі функціональні частини: рядових виробників, які створюють додатковий продукт, і розпорядників, які вилучають цей додатковий продукт і забезпечують його перерозподіл.

Той переділ власності, який відбувся в Україні після здобуття незалежності, мав не стільки характер реформування старої системи й переходу до іншого формаційного стану суспільства, скільки був органічним продовженням суті й духу радянських суспільних відносин, в яких виробнича основа грошей була підмінена редистрибутивними механізмами. Різниця полягала в тому, що з цих механізмів було знято суворі обмеження партійно-радянської дисципліни і раптова свобода того процесу, який в народі дістав назву “дерибан”, перевела його в режим вакханалії. “Великі гроші”, приведені в дію цими соціальними зрушеннями, не можуть функціонувати за строго визначеними механізмами сучасних ринкових відносин, гра йде “не за тими правилами”. Вони не могли стати “кровоносною системою” соціально орієнтованої ринкової економіки, декларованої як мета соціально-економічної трансформації України, бо сфера їх функціонування – паразитарні структури, що існують лише за рахунок деформацій економічного життя. Справжні носії майбутніх цивілізованих ринкових відносин – не люди, пов'язані з торгівлею та розподілом, а соціальні групи, здатні орієнтувати фінансові потоки на досягнення максимально прогресивних показників у виробництві, зацікавлені у вільній економічній конкуренції, для яких гроші не самоціль, а високоточний інструмент для високопрофесійної роботи.

Сьогодні ж стан соціальної структури українського суспільства та її динаміка визначаються системою статусів, що не мають чіткої економічної зумовленості, але стосуються доступу до матеріальних ресурсів, зокрема і в першу чергу фінансових. Ієрархічна система соціальних статусів формувалася на основі взаємодії двох факторів: політичної влади і контролю за перерозподілом в економічній сфері. Звичайно, майнова диференціація, викликана цими факторами, є реальним і незворотним кроком до справжньої соціальної стратифікації. Соціальна нерівність, стратифікація суспільства на верстви – це обов'язково розшарування майнове, яке найчастіше виражається саме в грошовому вигляді – прибутку, зарплаті, показниках споживання тощо. Тому, до речі, саме грошові показники майнового стану українських громадян, які ще п'ятнадцять років тому всі поголовно не мали нічого, окрім виплачуваної за зрівняльним принципом зарплати, є переконливим свідченням блискавичного процесу глибокої соціальної диференціації, якої зазнало наше суспільство. Так, за даними журналу “Форбс”, відповідно до дев'ятнадцятого за порядком щорічного рейтингу найбагатших людей світу, у 2005 р. в Україні було три мільярдери: Ринат Ахметов – 2,4 млрд. дол. (258-

й у світовому рейтингу); Віктор Пінчук – 1,3 млрд. дол. (507-й у світовому рейтингу); Сергій Тарута – 1 млрд. дол. (620-й у світовому рейтингу).

Однак слід зазначити, що, хоча новітня історія багата як на приклади карколомного фінансового успіху окремих успішних підприємців, так і на сумну статистику злиднів, все ж таки модель, до якої тяжіють сьогодні цивілізовані економічно розвинені суспільства – це зростання середнього класу і нівелювання соціальних контрастів, що виявляється у перерозподілі грошових прибутків та матеріальних благ.

Середній клас, курс на розбудову якого декларований як одна з найважливіших соціальних цілей української держави, має бути основним чинником економічної та політичної стабілізації нашого суспільства. Це та верства, гроші якої не бувають “шаленими” або “горьованими”, а є, навпаки, розумним і поміркованим засобом гідного людського життя. Саме та верства, яка підтримує у суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу соціальної справедливості. Утвердження його позицій в українському суспільстві можна розглядати як альтернативу появи глибоких грошово-майнових розбіжностей і пов’язаного з ними соціального напруження.

Безумовно, створення середнього класу – справа багатьох десятиріч, а іноді й сторіч, однак за умов інтенсивних соціально-економічних перетворень в Україні правомірно принаймні ставити питання: як далеко країна просунулася в цьому напрямку і наскільки вірно напрямок визначений.

За визначенням О. Барановського, середнім класом можна назвати соціальну групу, що має набір певних характеристик: визначений рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність своєї справи; висока професійна освіта та кваліфікація; відносна задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стабільності; суб’єктивна ідентифікація себе із середнім класом. Серед критеріїв, за якими ідентифікується приналежність до середнього класу, кожен тією чи іншою мірою передбачає грошові параметри [1, с. 109]. Попри все розмаїття і нечіткість критеріїв приналежності до середнього класу головним залишається прибуток. Здебільшого він визначається “не конкретними сумами, і не кількістю речей чи продуктів, які можна купити. Дохід іменується “пристойним”. Звичайно, уявлення про те, що таке “пристойний” дохід сильно відрізняються. Незмінно одне: це такий дохід, що задовольняє того, хто його одержує... Дохід представників середнього класу – середній” [1, с. 111]. Його фінансові джерела – заробітна платня, підприємницький прибуток, прибуток від власності, заощадження, пенсії, стипендії, інші соціальні виплати. Зростаюче розмаїття та ускладнення структури прибутків громадян ускладнює реальну оцінку рівня розвитку середнього класу в Україні, тим більше, що суб’єктивні оцінки людьми рівня свого матеріального добробуту за умов різких змін усіх параметрів життя дуже відносні. Зокрема, можна відзначити дві протилежні тенденції в соціальній самоідентифікації. По-перше, простежується тенденція до заниження свого статусу: ті, хто реально належить до вищої верстви, відносять себе до середньої, ті, кого можна віднести до середньої, зараховують себе до рівня нижче середнього або нижчого. А, по-друге, люди, які за радянських часів реально належали до середньої верстви за

рівнем зарплати, освіти, загальної культури, продовжують ідентифікувати себе як представників середнього класу і тепер, хоча їх матеріальний стан не дає для цього підстав. За даними О. Барановського, наприкінці 2000 р. 47 % опитаних в Україні відносили себе до середнього класу, тоді як в інших країнах такі показники становлять: у Польщі – 29 %, у Чехії – 36 %, в Угорщині – 35 %, в Естонії – 23 %. У кожного п'ятого (22 %) з тих, хто ідентифікує себе як представника середнього класу, немає квартири, у майже 70 % немає автомашини, у 20 % немає навіть пральної машини, у 80 % – заміського будинку; 36,5 % – живуть у будинках, де немає центрального опалення; 23 % – у будинках без холодної води; 58,5 % – без гарячої; 30,5 % – без каналізації; 26 % – без централізованого газопостачання. У 40,4 % немає телефону, у 5,3 % – телевізора; у 94,3 % – комп'ютера. Майже 15 % представників вітчизняного середнього класу не знають, що таке Інтернет, 80,5 % ніколи ним не користуються, а 75,6 % і не планують користуватися; 27,3 % останній раз купували книжку більше року тому, 11,5 % книг не купують ніколи [1, с. 117-118].

Більш ніж скромні грошові та майнові показники добробуту середньостатистичного українського громадянина свідчать, звичайно ж, не про його нездатність нормально працювати і нормально забезпечувати себе і свою сім'ю, а про те, що соціально-економічні умови для такої праці і такого заробітку ще не створені. Це призводить до вимивання з українського соціуму найбільш працездатних, молодих та енергійних людей, які змушені працевлаштовуватися за кордоном. За оцінками Н. Білопольського, за дванадцять років за кордон виїхали вісім мільйонів українців [2, с. 19]. Однак, разом з безперечними втратами, у трудовій міграції варто бачити й нові можливості, які відкриваються в утвердженні в Україні ринкової ідеології та практики. Трудові мігранти нашого часу – соціальна верства, яка спрямувала в Україну потік зароблених чесною тяжкою працею “живих” грошей, що чинять реальний вплив на добробут широких верств населення, розв'язання соціальних проблем за кошти самих громадян, а зрештою і на інвестиційні процеси. Основна маса трудових мігрантів – це люди, які виїхали за кордон тимчасово, їх досвід роботи й життя в чужих країнах не лише не підірвав, але здебільшого зміцнив їх прагнення повернутися на батьківщину й тут облаштувати своє життя у відповідності до стандартів цивілізованих країн. Сьогоднішні втрати, пов'язані з їх відсутністю в Україні, у недалекому майбутньому, за умов створення сприятливого та правового клімату, мають відшкодуватися поверненням в українське суспільство значного контингенту людей, домінантами яких є самозайнятість і підприємницька діяльність, готових до ризику і опори переважно на власні сили й ресурси, відданих цінностям, які, як правило, поділяють представники середнього класу. Це люди, яким притаманний раціоналізм у виборі життєвих стратегій, висока мотиваційна напруженість, нові стандарти поведінки на ринку праці, великий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації. “Трудові мігранти – це своєрідні місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, першопрохідники на закордонних ринках праці. І в цьому плані трудові мігранти утворюють ту соціально-

фахову групу, яка, поза всяким сумнівом, є “класоутворювальною” і буде згодом інкорпорована у багат шаровий середній клас у нашій країні” [6, с. 124].

Важливо підкреслити, що гроші як стратифікуючий чинник не можна абсолютизувати, в українському суспільстві вони висунулися на чільне місце внаслідок екстремальних обставин перехідного періоду, але це створює додаткові небезпеки для формування нової соціальної структури. Серед таких небезпек, насамперед, треба побачити проблему “одновимірності”. Під “одновимірністю думки та поведінки” людини Г. Маркузе має на увазі підпорядкування потреб і прагнень людини особливій формі виробництва та розподілу, яка своєю продуктивністю та ефективністю, здатністю збільшувати комфортність, перетворювати непотрібне в потребу створює нові, більш ефективні та приємні форми соціального контролю, породжує новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. Вихолощується зміст основних цінностей ринкового суспільства – свободи та автономії людини, бо вільний вибір попри все зростає розмаїття товарів та послуги не означає свободу, оскільки ці товари та послуга реалізують витончену форму соціального контролю над людиною, а постійне відтворення в життєдіяльності індивіда його зростаючих потреб не стверджує його автономію, позаяк ці потреби майстерно нав’язані і лише підтверджують ефективність соціального контролю. Скрізь, повсюдно, в усіх формах існує лише один вимір: виробничий механізм і товари, які він продукує, “продають” людині певний цілком визначений спосіб життя. У цьому новому історичному типі тоталітаризму гроші постають як чуттєво-наочне вираження “одновимірності”, універсальний посередник, що пов’язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею, і занурює її у світ відчуженого буття. Гроші і є тією єдиною “мірою”, що зводить нескінченне розмаїття цих форм до “одновимірності”, в якій існують лише кількісні відмінності, теж обраховувані саме за допомогою грошей.

Сказане не слід розуміти в тому сенсі, що “одновимірність” зводиться до влади грошей над людиною. Її потрібно розглядати значно ширше – це тотальний контроль суспільства над індивідуальним буттям людини, який відрізняється від попередніх форм тоталітаризму проникненням соціального контролю у сфери, раніше недосяжні для уніфікуючих впливів соціуму. Гроші постають тут лише як дуже зручний та ефективний інструмент здійснення тоталізації. Однак, оскільки сам цей процес за своєю суттю є руйнуванням традиційних соціокультурних підвалин людського буття, раціональний початок, який гроші від самого свого виникнення утверджували в соціальному житті, перетворюється у власну протилежність – існуюче суспільство стає ірраціональним, виявилось, що “нав’язування Розуму цілому суспільству є парадоксальною й безглуздою ідеєю” [5, с. 99].

У 1970-х роках у розвинутих країнах Заходу соціальні дослідники, зокрема А. Тофлер, Д. Янkelович, Д. Нейсбіт, Р. Белла, Ф. Фукуяма, К. Леш та інші почали фіксувати зміни масових уявлень про суспільний прогрес. Як відзначає В. Степаненко [7, с. 95], відбувається трансформація цінностей та потреб людей від економічно-матеріальних статистично-кількісних грошових

вимірів матеріального благополуччя до цінностей самореалізації через освіту, професійну та творчу діяльність. “Нові правила” самореалізації передбачають різні форми самовдосконалення, розвиток цінностей “нового індивідуалізму”, а також актуалізацію цінності таких базових аспектів соціального існування людини, як здоров’я, довголіття, якість та доступність медичних послуг, якість довкілля, їжі, повітря, води. Складність та драматичність цієї новітньої трансформації цінностей, швидкість та масштабність соціальних змін періоду 1960-1990-х років відомий соціальний філософ Ф. Фукуяма, охарактеризував як “великий розрив” [10].

Додатковим (хоча для нас дуже важливим) фактором звернення до аналізу впливу соціокультурних чинників на сучасну ринкову економіку стала поразка стратегій механічного копіювання досвіду розвинутих демократій та ринкової економіки на іншому, зокрема посткомуністичному, а для нас конкретно українському соціокультурному ґрунті. Зокрема, один із колишніх провідних економістів Світового банку Дж. Стігліц фактично визнав хибність стратегії цієї інституції на початку 1990-х років, зорієнтованої лише на проведення макроекономічної реформи, технічне зростання економічних показників без одночасного розв’язання проблем трансформації суспільних інституцій та громадянської участі у процесах реформ у посткомуністичних країнах [8, с. 1].

Висновки. У світлі сказаного можна зробити деякі висновки щодо проблем “вбудовування” адекватного сучасним реаліям ставлення до грошей у систему цінностей українського суспільства. Очікування українських громадян, пов’язані з лібералізацією економіки й мобілізацією грошово-ринкових механізмів, базувалися на спрощеному сприйнятті нових цінностей, одержаному із зовнішньо привабливих, але примітивізованих образів кіно, телебачення, реклами тощо. Культурно-інформаційний вплив Заходу був одним з чинників, що сприяв своєрідній ейфорії тих верств українського суспільства, які не схильні були до ідеалізації “світлого минулого” – стану, який дістав визначення “очікування на супермаркети” [5, с. 97]. Те, що суспільна трансформація була зведена до економічних перетворень за принципом “буття визначає свідомість”, отже, мовляв, зміна економічного базису потягне за собою зміни в ментальності та соціальній поведінці, зрештою, стало перешкодою і на шляху економічних реформ. Понад те – за справедливим висновком Р. Інглгарта, “З часів здійсненого ними прориву до демократії у 1991 р. вони не стали здоровішими, щасливішими, терпимішими, не стали більше довіряти одне одному або поділяти постматеріалістичні цінності. Навіть навпаки: у більшості своїй вони рухалися у протилежному напрямі” [3, с. 124]. Наше прагнення до економічного добробуту, до суспільства, в якому людина чесно заробляє гроші і їх вистачає на забезпечення гідного життя, не було в достатній мірі поєднане з усвідомленням того, що існує кореляція між рівнем розвитку “цінностей самовираження” у суспільстві й рівнем економічного добробуту [3, с. 94]. При цьому під цінностями самовираження розуміють міжособистісну довіру, взаємну терпимість громадян, їхню громадянську активність – участь у прийнятті рішень, контроль за урядом, розвиток мережі неурядових

організацій та громадянського суспільства. Ми ще маємо навчитися жити у світі, в якому між цими речами і грошима в гаманцях рядових громадян існує безпосередній зв'язок.

Донедавна ми навіть не могли усвідомити, наскільки далеко ми просунулися у напрямку до такого розуміння і готові були погодитися з гірким висновком Р. Інглгарта про те, що пройдений українським суспільством шлях не наблизив нас до омріяного щастя. “Помаранчева революція” стала переломним моментом, який показав несподівано високий рівень зрілості громадянського суспільства в Україні. Саме середній клас став однією з провідних сил революції. Серед багатьох відкриттів, які нам подарувала ця подія – нове ставлення до грошей, яке набуло масового характеру на Майдані та в Народному Домі. З небаченою легкістю люди жертвували значні суми, з повною довірою, навіть не ставлячи питання про те, як їх обліковують і на що використовують, добровільно та охоче ділилися всім, що мали, з незнайомими людьми. І ось тоді, стоячи на морозі днями і ночами на Майдані, ці люди були щасливі, бо спільний громадянський чин підняв їх на таку моральну висоту, яка рідко якому народові випадає за всю багатотисячлітню історію.

Список літератури

1. Барановський О.І. Фінансові передумови формування середнього класу // Економічне прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 108-125.
2. Белопольский Н.Г. При таких темпах розвитку в Україні нет будущего // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 1.
3. Инглхарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 106-129.
4. Мазараки А.А., Ильин В.В. Философия денег. – К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. – 718 с.
5. Маркузе Герберт. Одновимірна людина // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996.
6. Прибиткова І. Трудові мігранти. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003. – № 1. – С. 11-124.
7. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89-109.
8. Стиглиц Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия государств с переходной экономикой // Трансформация. – 1998. – № 6. – С. 1-3.
9. Ткаченко В.А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 1. – С. 72-78.
10. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М., 2003.
Отримано 19.10.2005

Попович, Н.Г. Проблеми української термінології в банківській галузі [Текст] / Н.Г. Попович, І.Д. Карпова // Фінансова освіта: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: збірник матеріалів Міжнародної навчально-методичної конференції (м. Севастополь, 29-30 квітня 2010 р.). – Суми: УАБС НБУ, 2010. – С. 220-224.